

Filosofie osvícenství

PhDr. Daniel Špelda, Ph.D.

Výrazem osvícenství (*Aufklärung, Enlightenment, siècle des lumières*) se běžně označuje evropská kultura 18. století. V užším filosofickém smyslu se osvícenstvím myslí programové, emancipační a pedagogické hnutí, které se klade do období mezi Slavnou revolucí v Anglii (1688) a Francouzskou revolucí (1789). Základní charakteristikou osvícenství je důvěra v rozum. Z této důvěry také vychází víra v moc poznání. Osvícenci se domnívali, že prostřednictvím racionálního poznání lze provést celkovou reformu lidského vědění, a díky ní bude rovněž možné uskutečnit zásadní reformu společenských poměrů. Rozumové poznání tak otvírá cestu k vytvoření spravedlivé a racionálně řízené společnosti.

3.1. Pojem osvícenství

Osvícenství bylo *programovým* hnutím, protože jeho představitele spojoval relativně jednotný program, ať už pocházeli z jakékoli země. Obvykle se sice rozlišuje mezi osvícenstvím francouzským, anglickým, německým, českým atd., ale odlišnosti mezi jednotlivými národními programy nejsou tak velké, aby nebyly jasně patrné určité obecné ideály, které byly společné všem osvícencům. Navzdory určitým odlišnostem tedy osvícenství tvoří v zásadě jednotný kulturní proud, který se drží společného programu, jehož hlavní náplní je „šíření světla rozumu“. Osvícenci totiž chápali rozum metaforicky jako světlo, jímž je přirozeně nadán každý člověk a které může rozehnat temnotu intelektuální i sociální zaostalosti. Hlavní náplní osvícenského programu je proto emancipace a výchova.

2. Osvícenství bylo *emancipačním* hnutím, protože usilovalo o sebeurčení člověka a jeho vysvobození ze zajetí pověr, předsudků a přežilých sociálních struktur. Osvícenci věřili, že prostřednictvím poznání se lidé mohou zbavit předsudků a pověr. Pověrami se myslely například různé náboženské nebo rituální zvyklosti, jak se uchovaly zvláště v lidových zvycích (vánoční zvyklosti, jarní rituály atp.). Kromě toho mezi pověry osvícenci řadili i nevědecké formy myšlení, jako byla astrologie nebo magie. Za předsudky osvícenci pokládali opět zejména náboženské a lidové představy o uspořádání a chodu přírodního a sociálního světa. Podle osvícenců jsou tyto pověry a předsudky rozumově neobhajitelné. Lidé by se měli emancipovat od všeho, co neobstojí před soudem rozumu především kvůli tomu, že pouze racionální uvažování z nich činí soběstačná, svéprávná a samostatná individua. Jedinci, kteří se nechávají vést něčím jiným, než je jejich vlastní rozum, podle osvícenců přicházejí o svou autonomii a ocitají se ve stavu nesvéprávnosti. Toto přesvědčení se promítalo i do osvícenského pojetí společenské nadvlády: Lidé, kteří podléhají pověrám a předsudkům, jsou snadno manipulovatelní a ovladatelní. Despotismus a tyranie jsou proto především výsledkem nevzdělanosti, zaostalosti a hlouposti obyvatelstva. Podaří-li se lidem osvitit světlem rozumu, tj. vychovat a vzdělat, nastane konec nespravedlivé nadvlády. Odmítnutí pověr a uznání rozumového poznání tedy povede ke vzniku osvícené společnosti, osvíceného věku.

3. Osvícenství bylo *pedagogickým* hnutím, protože se snažilo vzdělávat a vychovávat populaci. Prostřednictvím vzdělání a výchovy měl být v lidech probuzen rozum, který překryly pověry, hloupost a dogmata. Osvícenská osvěta měla většinou charakter

popularizace vědeckého poznání. Konkrétně to znamenalo, že během osvícenství se v různých zemích začaly vydávat obsáhlé encyklopedie i naučné slovníky, které představovaly veřejnosti v přístupné formě výsledky vědeckého bádání. Kromě toho se vydávaly různé popularizační brožury určené různým vrstvám společnosti nebo sociálním skupinám (například v roce 1737 vyšel v Anglii spisek *Newtonianism for ladies*, který se stal ihned bestsellerem). Vzdělávání a vychovávání lidí podle racionálních představ a k racionálnímu jednání dostalo také institucionální podobu. Právě v období osvícenství bylo zahájeno budování všeobecného školského systému a byla zavedena povinná školní docházka. Osvícenci totiž byli přesvědčeni, že vzdělávání musí začít již od útlého věku, kdy v dětských myslích ještě nestačily zakořenit předsudky a pověry, kterých se starší lidé již jen těžko zbavují. Dalším typickým projevem osvícenské snahy o šíření světla rozumu bylo zakládání učených společností. Jednak byly zakládány národní akademie věd jako vrcholná vědecká pracoviště, ale kromě toho vznikaly také mnohem skromnější učené společnosti, které si kladly za cíl seznamovat s nejnovějšími pokrokovými poznatky veřejnost. Příkladem takových společností byly kupříkladu čtenářské spolky zaměřené na půjčování knih a následné diskuse o jejich obsahu. Dále sem patřily obecně prospěšné hospodářské a zemědělské společnosti, které se věnovaly rozvoji ekonomiky a zemědělství prostřednictvím brožur, výstav nebo soutěží. Knihy, bulletiny, veřejné přednášky i školské reformy měly společně vést k tomu, aby z lidí vychovaly svobodné racionální bytosti, které nejsou zatížené předsudky a spoléhají se na vlastní rozum a jeho soudy.

Osvícenci byli přesvědčeni, že intelektuální, vzdělávací obrodu musí následovat také sociální reforma, která povede k nastolení nového společenského řádu. Nastane osvícený věk, věk rozumu, který skoncuje se všemi iracionálními institucemi, přežilými pravidly a sociální nespravedlností. Osvícenci se pokoušeli nejprve na teoretické úrovni formulovat podmínky a předpoklady pro nastolení osvíceného věku. Později pak došlo k pokusům o skutečné nastolení racionálního společenského řádu a věku rozumu. Konkrétním projevem těchto snah byl kupříkladu vznik Spojených států amerických, na jejichž založení se podíleli osvícenci školení ve Francii (např. T. Jefferson aj.). Nejvýznamnějším pokusem o uskutečnění osvícenských ideálů a nastolení věku rozumu však bezesporu byla Francouzská revoluce.

Jakou úlohu hrála v osvícenském programu filosofie? Filosofie především formulovala podmínky a předpoklady pro nastolení osvíceného věku rozumu. A současně se snažila přispět k jejich naplnění. Osvícenská filosofie se proto do značné míry soustředila na vyvracení a delegitimizování všeho, co bránilo uskutečnění svobodné, rozumné společnosti založené na rozumovém poznání. Současně se pokoušela proti dosavadním koncepcím lidského života, světa, společnosti a náboženství poskytnout racionální alternativu. Programově se osvícenská filosofie soustředila na tři úkoly:

- 1.náboženská emancipace;
- 2.politická emancipace;
- 3.emancipace od dosavadního systému vědění.

Mezi první z francouzských osvícenců patřil Charles-Louis Secondat, baron de Montesquieu (1689-1755), který se proslavil především svým dílem *Lettres persanes* (*Perské listy*, 1721), v němž si fiktivní Peršané vyměňují dopisy popisující situaci v tehdejší Francii a Persii.

Baronovým hlavním dílem ovšem byla rozsáhlá kniha *L'Esprit des lois (Duch zákonů, 1748)*, která zkoumá různé systémy vládnutí a zákonů. Asi vůbec nejznámějším představitelem osvícenské filosofie se stal Francois-Marie Arouet, který používal pseudonym Voltaire (1694-1778). Voltaire zprvu psal básně a divadelní hry, ale po skandálu, který vyvolala jedna z jeho her, uprchl na čas do Anglie. Na základě anglických zážitků a zkušeností vydal své první filosofické dílo *Lettres philosophiques (Filosofické listy, 1734)*, v němž poukazyval na přednosti anglického státního zřízení, církve a vědy ve srovnání se situací ve Francii. Větší část svého dlouhého života potom Voltaire prožil na svém panství ve Švýcarsku a publikoval několik desítek dalších filosoficky orientovaných prací. Dalším významným představitelem *philosophes* byl Denis Diderot (1713-1784), který v roce 1746 publikoval svou filosofickou prvotinu *Pensées philosophiques (Filosofické myšlenky)*. Dílo bylo okamžitě prohlášeno za bezbožné a Diderot byl načas uvězněn. Blízkým spolupracovníkem Diderotovým se přinejmenším načas stal fyzik a matematik Jean le Rond d'Alembert (1717-1783). Oba začali spolupracovat na vydávání slavné *Encyklopedie*. Za d'Alembertovu nejvýznamnější filosofickou práci je považována právě obsáhlá předmluva k Encyklopedii (*Discours préliminaire, 1751*). Mezi nejradikálnější představitele francouzského osvícenství patřili autoři, kteří se víceméně otevřeně hlásili k materialismu a ateismu. Patřil k nim lékař Julien Offroy de La Mettrie (1709-1751), jehož nejznámějším spisem se stalo krátké pojednání *L'Homme machine (Člověk stroj, 1747)*, v němž vysvětluje lidské chování i myšlení jako výsledek fyzikálních procesů v lidském těle. Druhým radikálním představitelem francouzského osvícenství byl německý baron Paul Henri Dietrich von Holbach (1723-1789), který žil ve Francii a hostil na svém zámku řadu osvícenských filosofů. Holbach napsal celou řadu spisů, v nichž otevřeně a provokativně představoval své materialistické a ateistické názory. Jeden z nejjedovatějších výpadů proti křesťanství představuje jeho slovník teologických pojmů *Théologie portative (Kapesní bohosloví, 1768)*. Na závěr tohoto přehledu lze zmínit ještě filosofa, který původně sdílel s *philosophes* mnoho ideálů, ale později se s nimi rozešel a zaujal stanoviska, která se od osvícenských názorů v některých ohledech odlišovala. Tímto autorem byl Jean-Jacques Rousseau (1712-1778). Mezi jeho filosoficky nejvýznamnější díla patří *Discours sur les sciences et les arts (Rozprava o vědách a uměních, 1750)*, *Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes (Rozprava o původu nerovnosti mezi lidmi, 1755)* a *Le Contract social (Společenská smlouva, 1762)*

V Německu patřil mezi nejvýznamnější představitele osvícenství Immanuel Kant (1724-1804). Kant však zvláště ve svých pozdních spisech představil filosofii, která přesahovala rámec osvícenství. Kvůli tomu bývá Kant považován za zakladatele dalšího významného proudu v dějinách filosofie – německého klasického idealismu. Dalšími významnými osvícenci v Německu byli židovský učenec Moses Mendelssohn (1729-1786), básník a dramatik Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781), právník a zastávce spinozismu Friedrich Heinrich Jacobi (1743-1819), matematik a astronom Johann Heinrich Lambert (1728-1777) a matematik a fyzik Georg Christoph Lichtenberg (1742-1799).

Z chronologického hlediska však první vlnu osvícenského myšlení tvořili angličtí myslitelé, kteří byli označováni jako volnomyšlenkáři (*freethinkers*) a hlásili se k deismu. Někdy mezi ně bývá řazen již John Locke, ale především se jedná o tyto osobnosti : John Toland (1670-1722), Matthew Tindal (1657-1733) a Anthony Collins (1676-1729).

Shrnutí

Osvícenství je pojem, jímž se označuje evropská kultura 18. století. Základním znakem osvícenství je víra v rozum. Ztělesněním rozumu pro osvícence byla věda a nová filosofie,

kteřá se zbavila metafyzických a náboženských dogmat. Cílem osvícenství je osvobození lidstva z područí pověr, dogmat a temnot nevědomosti a nastolení osvíceného věku rozumu. Tento cíl chtěli osvícenci naplnit emancipací od všeho, co uskutečnění věku rozumu bránilo. Lze tedy hovořit o náboženské emancipaci, o politické emancipaci a o emancipaci vědění.

3.2. Filosofické úkoly osvícenství

Osvícenská filosofie se soustředila na tři emancipační úkoly uvedené v předchozí kapitole.

3.2.1. Náboženská emancipace

Náboženskou emancipací v osvícenství se myslí především:

- překonání autority církve neboli antiklerikalismuspropagace racionálního náboženství neboli deismu.
- **Antiklerikalismus**
- Osvícenci odmítali církev jako autoritativní dogmatickou instituci, která udržuje lidi v nevědomosti, a díky tomu je ovládá. Bohové a posvátno jsou lidské výmysly, „na které přišli lstiví a úskoční chytráci“, aby mohli snáze ovládat lidi. To tvrdil alespoň ve svém ateisticky laděném spisu vesnický farář Jean Meslier (1664-1729) z Champagne, jehož nevydané dílo představovalo jeden z nejostřejších osvícenských útoků na náboženství. Jiný slavný osvícenský filosof Claude-Adrien Helvétius (1715-1771) shrnul myšlenku kněžského podvodu takto: „Nauka knězova i jeho chování dokazují jeho touhu po moci. Co chrání? Nevědomost. Proč? Protože nevědomec je lehkověrný, protože málo užívá svého rozumu, protože myslí podle jiných, protože je snadnou věcí ho oklamat a protože se dá napálit i nejhrušším sofismatem.“
- Osvícenci často upozorňovali na to, že církev přestoupila velmi brzy své původní ideály chudoby a lásky a vstoupila do politického světa. Začala zcela neoprávněně hromadit moc, majetek a právní privilegia, která s jejím původním posláním vůbec nesouvisí. „Každý katolický kněz musí vůbec být krutý, neboť již svým postavením je slabý, pokrytecký a zbabělý. Proto ve všech zemích, podrobených jeho moci, za všech dob prováděl to, co si jen může vymyslet nespravedlnost a krutost nejrafinovanější. Z náboženství, založeného k tomu, aby šířilo mírnost a lásku, učinil nástroj pronásledování a hubení; hnusný krví, prolitou při upálení kacíře, se ještě odvažuje sloužit mši a zvedat vražedné ruce k nebi...“
- Osvícenci dále často pranýřovali náboženský fanatismus, který považovali za výsledek umného ohlupování lidí kněžími. Fanatismus pro osvícence znamenal extrémní případ ztráty rozumové svéprávnosti, ztělesnění nerozumu. Takový postoj musí každý osvícený a pokrokový člověk odmítnout, protože rozum člověka přirozeně vede ke snášenlivosti. Kupříkladu Voltaire výslovně upozorňoval na to, že fanatismus je bytostná nesvéprávnost, kterou často potměšile využívají kněží k uspokojení svých politických ambicí.
- Osvícenci cítili odpor nejen k církvi jako k mocenské organizaci, ale také k její ideologii – tedy k teologii a křesťanské morálce. Domnívali se, že původně jednoduchou křesťanskou zvěst teologové zatemnili učenými a subtilními spory, díky nimž se z prosté víry stala nesrozumitelná nauka, která je pro obyčejného věřícího nepochopitelná. Sofistikované teologické spory, které se vedly v 17. století, například o povahu boží milosti a predestinaci, považovali osvícenci za neplodné, jalové a nesmyslné dohadování, jež zatemnilo skutečné jádro křesťanské víry, které je prosté a každému srozumitelné. Spletitost teologických diskusí dále osvícence utvrzovala v

názoru, že kněží záměrně vytvářejí co nejkomplicovanější náboženské soustavy, aby si díky tomu uchovali monopol na jejich výklad a mohli tak odůvodnit vlastní existenci.

Deismus

Silný antiklerikalismus a odpor vůči nemilosrdnosti křesťanské lásky u většiny osvícenců nevyústil v ateismus. Valná většina britských a francouzských osvícenců se však přiklonila k filosoficko-teologické koncepci, kterou vnímali jako racionální alternativu k církevní teologii. Toto „náboženství bez pověry“, jak mu přezdíval Voltaire, se začalo označovat jako *deismus*.

Deismus uznává jediného Boha, který se nachází mimo svět (tj. nejedná se o panteismus). Deisté však chápou Boha jako bytost, která svět stvořila, přírodě uložila zákony a dál už se o své dílo nestará. Příroda je velký stroj, který se udržuje v chodu samostatně a do kterého Bůh nikterak nezasahuje. Deismus vyhovoval záměrům osvícenců hned v několika ohledech.

1. Deismus vylučoval zázraky, které osvícenci považovali za něco iracionálního, temného a nepochopitelného. Nezřídka dokonce uváděli, že zázraky jsou vymyšlené události, jimiž kněží udržují lid v nevědomosti a bázni před Bohem. Proti tomu podle deismu ve světě existuje přísný kauzální řád přírodních zákonů, který není nikdy narušen nenadálým vstupem boží moci. Svět je spočítatelný a pro všechny jevy a události lze najít racionální vysvětlení. Deismus činil církev zbytečnou. Deistické náboženství bez pověry se totiž opíralo o rozum, nikoli o nadpřirozeně zjevené boží slovo, na jehož interpretaci měla monopol církev. Osvícenci byli přesvědčeni, že církev svou komplikovanou teologií učinila z náboženství nesrozumitelnou spleť nepochopitelných a absurdních dogmat. Příkladem takových iracionálních dogmat byla třeba trojjednost jediného Boha nebo neposkvrněné početí. Deisté proti tomu trvali na tom, že náboženství lze redukovat na několik málo zřejmých, racionálně přijatelných pravd: existuje Nejvyšší bytost, musíme uctívat Nejvyšší bytost, musíme litovat vlastních hříšných skutků, je třeba se vyvarovat neřestí atp. Deisté často trvali na tom, že jsou i nadále křesťany, ale v jejich pojetí křesťanství už nemá povahu mystéria a zázračnosti, ale sestává z několika rozumově přijatelných pouček, jejichž výklad si nevyžaduje prostředníky.

2. Deismus umožňoval zdůvodnění náboženské a kulturní tolerance, kterou osvícenci považovali za jeden z pilířů osvětlené společnosti. Domnívali se totiž, že v zásadě uctívají všechna náboženství stejného boha. Liší se jen forma, kterou se tato víra projevuje. Existují nedokonalé, pověrečné a primitivní formy náboženství, jako je třeba polyteismus nebo šamanismus. Následují vyšší formy náboženského myšlení, které se již očistily od některých pověr – například islám nebo buddhismus. Nejvýše však stojí náboženství, které se zcela zbavilo všeho pověrečného a sestává jen z racionálně dokazatelných pravd – deismus. V jádru však všechna náboženství vyjadřují tutéž zbožnou víru v Nejvyšší bytost, a proto neexistuje žádný důvod k tomu, aby byli jinověrci pronásledováni nebo dokonce upalováni.

3.2.2. Politická emancipace

Politická emancipace měla v osvětelské době dvě základní podoby:

- negativní podobu reprezentuje společenská kritika;
- pozitivní podobu představuje osvícenský absolutismus a nauka o společenské smlouvě.

Sociální kritika

Osvícenští filosofové začali v 18. století vystupovat více či méně otevřeně jako kritikové stávajícího režimu a nezdědka se dokonce stylizovali do role svědomí společnosti. *Philosophes* byli přesvědčeni, že přirozené světlo rozumu musí nemilosrdně zpranýřovat despotickou zvláštní monarchii, nezasloužená privilegia šlechty, intrikářství církve, lenost mnichů, vybírání daní a všechny formy nespravedlnosti. Společenská kritika se projevovala v zásadě dvěma způsoby. V 18. století došlo ke vzniku zcela nového sociálního fenoménu – veřejného mínění. A filosofové dokázali prostřednictvím brožur a letáků toto mínění aktivizovat. Díky tlaku veřejnosti (a králových milenek – madame Pompadour) potom v některých případech skutečně došlo k nápravě zjevných křivd.

Někteří *philosophes* byli kvůli svým kritickým názorům načas uvězněni nebo museli uprchnout za hranice. Často proto měla kritika poměrů ve Francii zastřenou povahu v podobě literární fikce. Nejslavnější z těchto fikcí jsou Montesquieovy *Perské listy*, které sestávají z dopisů, jež si vyměňují Peršané pobývající v Evropě se svými blízkými v Persii. Dílo má silně ironický nádech. Montesquieu se zde vysmívá dvorským mravům, náboženskému pokrytectví, politické zvláštnosti, zhýralosti a potměšilosti církve atp. Kromě toho mají však *Perské listy* i jiný aspekt. Když Montesquieu nechává dva Peršany vyprávět, jak vidí a vnímají Francii, ukazuje tím, jak relativní je to, co jeho francouzští čtenáři považují za samozřejmé, a jak bizarní je to, co považují za normální.

Pozitivní podoby politické emancipace

Z filosofických úvah o adekvátním, tj. racionálním, uspořádání společnosti se vyvinula typicky osvícenská forma státního systému, které se říká osvícený absolutismus. V takovém státním zřízení stojí na vrcholu společenské hierarchie vzdělaný, ctnostný a osvícený panovník, který jako absolutní vládce disponuje neomezenou mocí. Tento panovník však není tyranským despotou, ale osvíceným racionálním člověkem, který myslí na blaho společnosti a mezi své nevzdělané a zaostalé poddané vnáší ideály rozumu a spravedlnosti. V Evropě 18. století se objevilo hned několik takových osvícených vládců, kteří prováděli dalekosáhlé reformy shora ve prospěch zaostalého obyvatelstva. Asi nejvýraznějším představitelem osvícenského absolutismu byl pruský král Friedrich II. Mezi další panovníky obdobného smýšlení patřili rakouský císař Josef II., ruská carevna Kateřina Veliká, švédský král Gustav III., španělský král Karel III. a několik dalších méně významných panovníků v různých německých státech.

Další podobou sociálního myšlení byla utopická díla, v nichž se většinou spatřoval původ všech společenských nešvarů v soukromém majetku. Nápravu společnosti osvícenští utopisté spatřovali ve zrušení vlastnictví a zavedení racionálního státního systému. Asi nejvýznamnějším představitelem tohoto proudu byl Étienne-Gabriel Morelly. Dodnes se neví, kdo Morelly byl nebo kdo užíval tento pseudonym. Víme jen, že tento autor vydal několik spisů, z nichž se stal nejznámějším *Code de la Nature (Zákoník přírody, 1755)*. V tomto spisu se objevuje náčrt komunistické společnosti. Podobné názory lze najít u dalšího osvícenského myslitele Gabriela Bonnota de Mably (1709-1785). Mably působil až do roku 1748 v diplomatických službách, ale potom se stáhl do ústraní a psal filosofická pojednání. Z nich

nejvýznamnější je *De la législation, ou Principes des lois (O zákonodárství, neboli principy zákonů, 1776)*.

Zcela jiný typ sociální filosofie představil Montesquieu. V duchu deistického postoje byl přesvědčen o existenci přirozených zákonů, které Bůh udělil svému stvoření. Kromě přirozených zákonů však také existují pozitivní zákony, které si stanovili lidé poté, co opustili přirozený stav. Lidské zákony jsou však velmi proměnlivé. Liší se geograficky i historicky, takže na různých místech a v různých dobách lze objevit odlišná zákonodárství. Montesquieu chtěl objevit původ této rozmanitosti zákonů a dospěl k závěru, že každá společnost si dala jiné zákony kvůli odlišnosti místních podmínek a okolností. Podle Montesquieua zákonodárství dané společnosti (neboli „ducha zákonů“) ovlivňuje celá řada proměnlivých faktorů: místní zvyky, mravy obyvatel, náboženské tradice, velikost společností, temperament obyvatel, ale také klima a přírodní podmínky vůbec. Z takového pojetí původu zákonů je zřejmé, že neexistuje univerzální a všeobecně závazné zákonodárství platné pro všechny lidi na celém světě, jak se domnívali kupříkladu utopisté. Naopak, zákony jsou relativní a odpovídají lokálním podmínkám. A pokud zákonodárství nepřihlíží k místním okolnostem, vede to ke společenské katastrofě.

Poměrně specifickou sociální filosofii vytvořil Jean-Jacques Rousseau. V *Rozpravě o původu nerovnosti mezi lidmi* představil hypotetickou rekonstrukci civilizačního vývoje, která měla ukázat, jak vznikly stávající nešťastné společenské poměry. Jeho výklad začíná líčením přirozeného stavu a pokračuje líčením postupného přibývání civilizačních nešvarů, které vrcholí v novodobých despotiích. Rousseau se nespokojil s konstatováním zásadního rozporu mezi lidskou přirozeností a společensko-právními poměry, které panovaly v jeho době. Snažil se také naznačit možnost překonání tohoto nepřirozeného a nesvobodného stavu prostřednictvím státoprávní teorie založené na ideji společenské smlouvy, kterou formuloval ve spisu *Společenská smlouva*. Tato nová společenská smlouva má odstranit dosavadní despotické uspořádání, které bylo založeno na účelově vytvořené společenské smlouvě. Nové sociálně-právní uspořádání mělo vést ke vzniku spravedlivé společnosti, která bude odpovídat přirozenosti člověka.

3.2.3. Emancipace vědění

Osvícenci se museli určitým způsobem vyrovnat s tradicí dosavadní filosofie a vědy. Scholastickou vzdělanost jednoznačně odmítli jako soubor iracionálních dogmat. Pokud jde o novověkou filosofii a vědu, zvolili eklekticismus. Z různých filosofických směrů a vědeckých teorií přejímali to, co se jim zdálo být v souladu s osvícenským programem a s plánem na vytvoření osvíceného věku. Veškeré ostatní vědění ostře zavrhovali jako dogmatismus, spekulaci a předsudky. I tento pragmatický osvícenský postoj k vědění lze přiblížit pomocí několika rysů:

- Osvícenci odmítali dosavadní racionalistickou tradici, kterou pro ně reprezentoval karteziánský okasionalismus (zvláště Malebranche), Leibniz a Spinoza. Domnívali se, že tyto velkolepé systémy jsou spekulativní, noeticky příliš ambiciózní a neplyne z nich žádný užitek. Proto mnozí osvícenci ve filosofii odmítali tzv. „duch systému“ (*esprit de système*) a své koncepce nevytvářeli v podobě logicky budovaného systému, jako je tomu třeba u Spinozy. Tato nechuť k systematičnosti se ostatně projevuje i ve filosofických žánrech, které osvícenci volili. Namísto suchopárných traktátů upřednostňovali

volnější útvary jako jsou slovníky, dialogy, dopisy nebo beletristicky orientovaná pojednání.

- Racionalistické filosofické systémy si zpravidla nárokovaly absolutní poznání základních strukturních prvků skutečnosti. Pro řadu osvícenců však tento nárok znamenal jen sterilní metafyzickou ambici, která nerespektuje přirozené hranice lidského poznání. Navzdory důvěře v lidský rozum bylo totiž osvícenství v čistě noetické oblasti do značné míry agnostické. Nemůžeme poznat první příčiny věcí, ani jejich podstatu. Máme sice jakési obsahy vědomí, tj. ideje, ale nikdy nemůžeme zjistit, zda jim odpovídá něco vně naší mysli.
- Dalším typickým rysem osvícenského chápání vědění byla důvěra ve vědu. Vzorem vědeckosti a ikonou racionálního poznání se pro osvícence stal Isaac Newton (1643-1727). Osvícence na Newtonově fyzice fascinovala schopnost vyložit hlavní fyzikální jevy na Zemi i ve vesmíru prostřednictvím jediného, matematicky popsatelného principu – přitažlivé síly. Současně jim byla blízká i Newtonova metoda: především důraz na dlouhodobá pozorování, kvantifikace přírodních jevů a odpor vůči spekulativním úvahám. Tento důraz na empirické vědecké bádání silně ovlivnil i osvícenské myslitele, kteří odmítali uznat za závazný výklad světa metafyzické systémy a místo nich začali vyzdvihovat vědecký obraz světa. Osvícenství tak svou přemrštěnou důvěrou ve vědu, v moc vědy nad přírodou a její užitek položilo základy pro moderní evropský scientismus.
- Fascinace vědou vedla osvícence k přesvědčení, že i noetické problémy by se měly řešit vědeckou metodou a vědeckými důkazy. To znamenalo v první řadě odmítnutí nadpřirozených a teologických výkladů poznání. Dále to znamenalo odmítnutí metafyzických spekulativních úvah o povaze mysli a vědomí. Naopak, nový zdrojem poučení se staly lékařské poznatky o lidských kognitivních orgánech (nervy, mozek atp.). Celkově však v noetice dominoval Lockův empirismus. V Lockově duchu byli osvícenci přesvědčeni, že ideje, tj. obsahy vědomí a základní jednotky našeho poznání, se odvozují z počitků. Neexistují žádné vrozené ideje.
- Osvícenci doufali v celokulturní změnu a současně si uvědomovali, že ji nelze uskutečnit jenom prostřednictvím vzdělaných elit, ale pouze tehdy, když se k osvícenským ideálům přihlásí veřejnost. Proto považovali za svou povinnost zpravovat veřejnost o novém vědění, které je založeno na rozumu a zkušenosti a které odmítá tradice, pověry a metafyziku. Kromě různých brožur, příruček a letáků se hlavní formou popularizace vědění v osvícenství staly encyklopedie. Nejznámější se stala encyklopedie, kterou k vydání připravili Diderot a D'Alembert. První svazek encyklopedie vyšel pod názvem *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers (Encyklopedie aneb racionální slovník věd, umění a řemesel)* 1. července 1751. V následujících letech byl vydán téměř každý rok jeden svazek. Encyklopedie měla přinést světlo poznání co největšímu množství lidí v přehledné a systematické podobě. Měla poskytnout ucelený pokrokový světónázor v souhlasu s osvícenskými ideály.

Celkově lze říci, že emancipace vědění byla pro osvícence jednou z podstatných podmínek nastolení osvíceného věku. Poté, co se rozšíří světlo poznání, bude možné zahájit zásadní

reformu společnosti podle rozumových a pokrokových ideálů. Revolučním skokem do osvětleného věku se stalo dobytí Bastily a následující události. Avšak právě události Francouzské revoluce vzbudily ve filosofii 18. století pochybnosti o samotné povaze osvícenství. Přesněji řečeno, filosofové 18. století se začali ptát, jak je možné, že se ušlechtilé filosofické ideály orientované na emancipaci, svobodu a sebeurčení mohou přetavit v perzekvování a zabíjení všech odpůrců světla rozumu.

Shrnutí

Náboženská emancipace se v osvícenské filosofii projevovala především jednoznačně antiklerikalistickými postoji. Církev osvícenci odmítali jako autoritářskou, dogmatickou a nesnášenlivou instituci, která záměrně udržuje lidi v nevědomosti, a tím je ovládá. Namísto oficiálního církevního učení upřednostňovali deismus. Politická emancipace se projevovala jako sociální kritika nešvarů absolutistického zřízení. Kromě toho osvícenci představovali utopické návrhy společností bez majetku. Dále se snažili o přesvědčivější výklad původu sociálních institucí a zákonů (Montesquieu, Rousseau). Emancipace vědění se projevovala především snahou nahradit dosavadní systém vzdělanosti novými vědeckými poznatky, empiristickou noetikou a snahou o encyklopedické představení nového způsobu myšlení.